

Арзыматова А.Ж.

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА БАШКАРУУУ ФОРМАСЫНЫН
КАЛЫПТАНЫШЫ (1991-2005-жж.)**

Арзыматова А.Ж.

**СТАНОВЛЕНИЕ ФОРМЫ ПРАВЛЕНИЯ В КЫРГЫЗСКОЙ
РЕСПУБЛИКЕ (1991-2005 гг.)**

A.Zh. Arzymatova

**THE ESTABLISHMENT OF THE GOVERNANCE OF THE KYRGYZ
REPUBLIC (1991-2005 years)**

УДК: 328.02 (575.2) (043.3)

Макалада Кыргыз Республикасында башкаруу формасынын калыптанышы каралган. Кыргызстан аралаш башкаруу формасына-президенттик-парламенттик республика экендиги аныкталган. Президенттик-парламенттик башкаруу формасынын артыкчылыктары президенттик кызматта топтолгон. Конституция боюнча президент өтө кеңири ыйгарым укуктарга ээ болгон, ошондуктан 2005-жылы төңкөрүш жолу менен режим кулатылган.

Негизги сөздөр: Конституция, парламент, президент, премьер-министр, саясий система, референдум, Жогорку Кеңеш, мыйзам.

В статье рассматривается становление формы правления в Кыргызской Республике. Было определено, что Кыргызстан имеет смешанную форму правления – президентско-парламентскую республику. Преимущества президентско-парламентской форм правления сосредоточены в должности президента. По Конституции президент имел огромные полномочия, поэтому 2005 году путем переворота было падения режима.

Ключевые слова: Конституция, парламент, президент, премьер-министр, политическая система, референдум, Жогорку Кеңеш, закон.

The article considers the formation of the form of government in the Kyrgyz Republic. It was determined that Kyrgyzstan has a mixed form of government - a presidential-parliamentary republic. The advantages of presidential and parliamentary forms of government are concentrated in the office of president. Under the Constitution, the president had enormous powers, so in 2005, through a coup, there was a fall of the regime.

Key words: constitution, parliament, president, prime minister, political system, referendum, the Supreme Council, law.

Башкаруу формасы деп «жогорку мамлекеттик бийликти уюштуруу жолу, анын органдарын уюштуруу тартиби, алардын өз ара жана калк менен мамилеси, калктын алардын калыптанышына катышуу даражасы» [1, 180] же «жогорку бийлик органдарынын калыптаныш тартиби жана алардын ортосундагы өз ара мамилесин» [2, 200] түшүнөбүз. Азыркы учурда

республикалык башкаруу формасы парламенттик, президенттик жана аралаш (смешанный) деп бөлүнөт.

Кыргызстанда башкаруу формалары – бул конституцияда аныкталган мамлекет башчысын, жогорку мыйзам чыгаруу жана аткаруу бийликтеринин органдарын уюштуруу, алардын өз ара жана эл менен мамилелешүү жолу. Кыргызстанда башкаруу формасы жана мамлекеттик бийлик бутактарынын ыйгарым укуктары өлкөнүн Конституциясы менен бирге өзгөртүлгөн.

Эгемендүүлүктү алган мезгилден тартып, Кыргыз Республикасында конституциялык өзгөртүүлөр тез болуп турган:

- башталышында Кыргыз ССРнин 1978-жылкы Конституциясына 1990-1991-жылдары киргизилген өзгөртүүлөр жана толуктоолор менен колдонулган;
- 1993-жылы эгемендүү Кыргыз Республикасынын биринчи Конституциясы кабыл алынган;
- 1994-жылы өткөрүлгөн референдум боюнча Конституцияга өзгөртүүлөр киргизилген (2 палаталуу парламент түзүү боюнча);
- 1996-жылы өткөрүлгөн референдумдун негизинде эки палаталуу парламенттин ыйгарым укуктарын чектөөгө жана мыйзам чыгаруу органы, президент менен аткаруу бийлигинин ортосундагы мамилелерди жөнгө салуу боюнча өзгөртүүлөр киргизилген;
- 1998-жылы референдумдун чечиминин негизинде 1993-жылкы Конституцияга дагы өзгөртүүлөр киргизилген;
- 2003-жылы референдумдун чечиминин негизинде Конституциянын жаңы редакциясы кабыл алынган.

1990-жылдын октябрында Кыргызстанда президенттик институт киргизилип жана өлкөнүн парламенти ошондо Кыргыз ССРинин Жогорку Советинин сессиясында республиканын биринчи президенти

Аскар Акаевди альтернативалуу негизде шайланган [3, 426]. Кыргызстан СССРдин курамында туруп, коомдук-саясий турмушун өзгөртүп түзө баштаган, президенттик институт киргизилип, жаны башкаруу формасынын негизи орногон. Президент парламент тарабынан шайланып жана андан көз каранды болгон, Жогорку Совет мамлекеттин ички жана тышкы саясатынын негизги багыттарын аныктап, өкмөттү көзөмөлдөп турган. Бул башкаруунун парламенттик сыяктуу формасы орногондугу жөнүндө күбөлөп турат.

«Кыргыз ССРинде мамлекеттик бийлик жана башкаруу органдарынын системасын өзгөртүп уюштуруу жана Кыргыз ССРнин Конституциясына (негизги мыйзамына) өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү жөнүндө» Кыргыз ССРинин 1990-жылдын 14-декабрындагы Мыйзамы боюнча Кыргыз ССРинин Президенти – жогорку аткаруучу жана тескөөчү бийлигинин башчысы болуп санала тургандыгы аныкталган. Вице-президент кызматы киргизилген, ал эми Министрлер Совети, башында премьер-министр турган Министрлер кабинети болуп, кайрадан өзгөртүлүп түзүлгөн. Президент премьер-министрдин талапкерлигин, ошондой эле Кабинет мүчөлүгүнө талапкерди Жогорку Советке сунуш кылган. Андан соң Президент Жогорку Советтин бекитүүсүнө сунуш кылуу менен кабинеттин мүчөлөрүн кызматтан бошотуп жана дайындай алган.

Бир жылдан кийин 1991-жылы октябрь айында, Кыргызстандын Президентине бүткүл элдик шайлоо өткөрүлгөн. Бул шайлоо президенттин мандатын дээрлик күчөткөн жана жарым президенттик башкаруу киргизилген. Буга чейин, СССРдеги белгилүү август окуясынан кийин, Кыргызстан Республикасынын Жогорку Совети 1991-ж. 31-августта «Кыргызстан Республикасынын мамлекеттик көз карандысыздыгы жөнүндөгү Декларацияны» кабыл алган жана Коммунисттик партия жетекчилери башкаруудан четтетилген.

1993-жылы 5-майда Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши өлкөнүн биринчи Конституциясын кабыл алган [4, 1]. Бул Конституция жарым президенттик башкарууну бекемдеген.

1996-жылы Конституцияга өзгөртүүлөрдү киргизүү менен президенттин ыйгарым укуктары күчөтүлгөн. Президенттин күчөтүлгөн ыйгарым укуктары 1998-жылкы жана 2003-жылкы Конституцияда сакталып калган. Башкаруу формасынын классификациясынын негизинде, биз аралаш, президенттик-парламенттик системага ээ болгонбуз.

Аралаш, жарым президенттик системанын мааниси – аткаруу жана мыйзам чыгаруу бийлик бутактарынын, президент жана парламенттик көпчүлүктүн ортосундагы өз ара аракетинин механизмин таап, макулдашууну издөө болуп саналат. Көрсөтүлгөн башкаруу формасынын белгилерине кайрылып, Кыргызстан үчүн айтылган пикирлердин тууралыгын изилдесек болот.

Ошентип, президенттик-парламенттик система төмөндөгүдөй мүнөздөлөт:

- президент жалпы эл тарабынан шайланат;

- президент өкмөт мүчөлөрүн дайындап жана каалаган убакытта кызматынан бошото турган укугуна ээ болот;

- өкмөт мүчөлөрү парламенттин ишенимине ээ болушу керек;

- президент парламентти таркатууга укуктуу.

Биринчи белги боюнча Кыргызстанда президент жалпы эл тарабынан шайланат. Президенттик-парламенттик системанын экинчи белгисине кайрылсак – өкмөт мүчөлөрүн дайындоо жана кызматтан бошотуу президенттин ыйгарым укугу.

Президент формалдуу – мамлекет башчысы, өкмөттүн башчысы эмес. Президент премьер-министрди жана өкмөт мүчөлөрүн Жогорку Кеңештин макулдугу менен дайындайт. Ошондой эле өзүнүн чечими менен кызматтан кетирет. Президент премьер-министрдин, өкмөттүн же анын айрым мүчөлөрүн кызматтан кетүү боюнча суранычын кабыл алат, премьер-министрди же өкмөттү кызматтан кетирет. (п.1. 46-берене Конституция). Конституцияга ылайык премьер-министрдин кызматтан кетиши, бүткүл өкмөттүн кызматтан кетүүсүнө алып келет (п.5. 70-берене Конституция).

Үчүнчү белгисин карасак – өкмөт мүчөлөрү парламенттин ишенимине ээ болуусу керек. Кыргызстандын Конституциясында төмөнкүдөй жобо каралган. Жогорку Кеңеш президентке премьер-министрди жана өкмөт мүчөлөрүн дайындоого макулдугун берет (подп. 9 п. 1 58-берене Конституция), бирок Жогорку Кеңеш президент тарабынан көрсөтүлгөн премьер-министрдин талапкерлигин үч жолу четке какса, президент премьер-министрди өзү дайындайт жана Жогорку Кеңешти таркатат (п.4. 71-берене Конституция).

Жогорку Кеңеш (жалпы депутаттардын санынын үчтөн эки бөлүгүнүн ашыгынын добушу менен), ошондой эле өкмөткө ишенбестик көрсөтө алат, бирок президенттин укугу премьер-министрди кетирет же депутаттардын чечими менен макул болбойт. Эгерде Жогорку Кеңеш үч айдын ичинде кайрадан өкмөткө ишенбестик көрсөтсө, президент өкмөттү кетирүү жөнүндө жарыя салат, же Жогорку Кеңешти таркатат (72-берене. Конституция). Парламенттин мындай укугун өкмөт мүчөлөрүн жылдырууда президенттин укугу менен тең деп айтууга болбойт, чечим дайыма президентте калат. Кандай гана чечим кабыл алынбасын, президенттин кызматта болушуна коркунуч болбойт.

Ошентип, өкмөт мүчөлөрү парламенттин ишенимине ээ болушу керек деген талап, парламент менен президент кабинет мүчөлөрүн жылдыруу укугу тең деп Конституцияда камтылган, бирок бул Кыргызстан үчүн шарттуу болуп эсептелет. Парламент буга барыш үчүн жалпы элдик шайлоодон алган ишеним мандатын тобокелге салат.

Акыркы белгисин карасак - президент парламентти таркатууга укуктуу. Таркатуу укугу Конституцияда кенири жазылган [5,1] (63-берене. Конституция). Президент Жогорку Кеңешти мөөнөтүнөн мурда таркатууга укуктуу:

✓ референдумдун натыйжаларына ылайык;
✓ премьер-министрди дайындоого макулдук берүүдөн үч жолу баш тарткан учурда (п.4. 71-берене);

✓ Жогорку Кеңештин мамлекеттик бийликтин башка бутактарынын ортосундагы чечилбес карама-каршылыктарды пайда кылган башка туңгуюк жагдайда;

✓ үч айдын ичинде премьер-министрге ишеним көрсөтпөй тургандыгын кайталап билдирсе (п. 5. 71-берене);

✓ Президентке койгон күнөө боюнча Конституциялык Сотунун каршы кортундусу (п.3. 51-берене).

Ошентип, Кыргызстан көп башка КМШ мамлекеттери сыяктуу аралаш башкаруу формасына ээ, президенттик-парламенттик республика, парламенттик жана президенттик башкаруу формасынын артыкчылыктары президенттик кызматта топтолгон. Конституция боюнча Кыргыз Республикасынын президенти мыйзамдуулук мүнөздөгү (каршы пикир (вето), указдар-мыйзамдар, мыйзам чыгаруу демилгеси, бюджет-

тик маселелер, референдум дайындоо) жана мыйзамдуулук эмес мүнөздөгү (өкмөттүн калыптанышы, кызматтан кетүүсү, өкмөткө ишенбестик көрсөтүү жана парламентти таркатуу) өтө чоң ыйгарым укуктарга ээ болгондуктан, 2005-жылдагы парламенттик шайлоодогу жана шайлоодон кийинки чыңалууда аракетке жөндөмсүз болуп, президенттик бийликтин төңкөрүш жолу менен кулашына алып келген.

Адабияттар:

1. Теория государство и права (отв. ред. Б.М. Корельский и В.Д. Перевалов). - Екатеринбург, 1996. - С. 180.
2. Автономов А.С. Правовая онтология политики. К построению системы категорий. - М., 1999. - С. 200.
3. Осмонов Ө.Ж., Асанканов А.А. Кыргызстан тарыхы (Эң байыркы доордон азыркы мезгилге чейин): Жогорку окуу жайлары үчүн окуу китеби. - Б.: 2001. - С.426.
4. Кыргыз Республикасынын Конституциясы. Кыргызстан Республикасынын Жогорку Советинин он экинчи сессиясында кабыл алынган. 5-май, 1993-жыл.
5. Кыргыз Республикасынын Конституциясы. 2003-жылдын 2-февралында Референдумда (бүткүл элдик добуш берүүдө) Кыргыз Республикасынын Конституциясынын жаңы редакциясы кабыл алынды.

Рецензент: к.и.н., доцент Рыскулов Т.М.